

ANDRZEJ EMERYK MAŃKOWSKI

*Profesor Aleksander Todorow Mańkowski (1868-1946) –
Polak z Podola, rosyjski biały emigrant w Bułgarii, twórca
Instytutu Histologii i Embriologii Uniwersytetu w Sofii**

Niniejszy szkic jest próbą przypomnienia stosunkowo mało znanej postaci Aleksandra Mańkowskiego, profesora medycyny, pochodzącego z polskiej rodziny osiadłej w południowej części Ukrainy¹. Należy zaliczyć go do dość dużego grona uczonych wywodzących się z polskich rodzin szlacheckich na Kresach dawnej Rzeczypospolitej, którzy zasilili rosyjską, a potem sowiecką naukę i kulturę, znikając z pola widzenia polskiej historiografii, mimo iż sami niekoniecznie zapominali o swoich korzeniach. Wśród takich wybitnych postaci życia kulturalno-naukowego w Rosji drugiej połowy XIX i pierwszej XX wieku należy wymienić: Konstantego Ciołkowskiego (1861-1956) – pioniera sowieckiej kosmonautyki, Stefana Drzewieckiego (1843-1938) – konstruktora pierwszych łodzi podwodnych, Mikołaja Zielińskiego (1861-1956) – chemika, profesora Uniwersytetu w Moskwie, który w 1915 r. zastosował węgiel aktywny jako masę chłonną w maskach przeciwgazowych, Kazimierza Malewicza (1879-1935) – słynnego malarza i teoretyka sztuki czy Zygmunta Krzyżanowskiego (1887-1950), pisarza, prozaika i eseistę, znawcę Szekspira i Kanta, dramaturga, scenarzystę, myśliciela i tłumacza polskiej literatury pięknej na język rosyjski. Nie mniej zasłużony dla

---

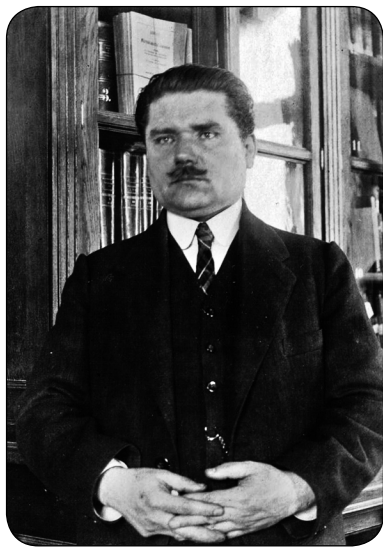
* Autor składa serdeczne podziękowania pani dr Elżbiecie Orman za cenne uwagi wniesione w trakcie przygotowania artykułu do druku.

¹ Na temat Mańkowskiego pisałem w: A. Э. Маньковски, С. Котелко, *Одиссея доктора Маньковского*, „Одесский альманах «Дерибасовская-Ришельевская»” 2012, № 50, s. 67-83, [on-line:] http://www.odessitclub.org/reading_room/mankovski/alm50_page67-83.php, odczyt: 20 XII 2013; A. Э. Маньковски, „Стипендиат Бендерского уезда профессор медицины Александр Маньковски (1868-1946)”, „Analecta catholica” (Chişinău) 2012, vol. 5-6, s. 421-446.

nauki był profesor medycyny Aleksander Mańkowski (1868-1946), pracujący na uniwersytetach w Kijowie, Odessie, Sofii i w Warszawie.

Teodor, ojciec Aleksandra Mańkowskiego, był synem Konrada Mańkowskiego i urodził się około 1830 r. Wszystko wskazuje na to, że nie wylegitymował szlacheckiego pochodzenia², aczkolwiek w rodzinnej tradycji pozostała pamięć o przynależności tej gałęzi Mańkowskich do herbu Jastrzębiec. Teodor, podpisując w 1883 r. podanie o przyjęcie syna do trzeciej klasy gimnazjum w Kiszyniowie, wystąpił jako „dworzanin Mańkowski”³. W 1868 r. rodzina Mańkowskich mieszkała w mieście Olwiopol (obecnie Pierwomajsk) w guberni chersońskiej, na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku w należącej do Grocholskich wsi Pietniczany w powiecie winnickim guberni podolskiej, od połowy lat siedemdziesiątych w Benderach (lub ich bezpośrednim sąsiedztwie) w guberni bessarabskiej. Wspólną cechą tych miejscowości było to, że stanowiły siedzibę kilku zakładów przemysłowych: cegielni, gorzelni, cukrowni i innych zakładów. Niestety, nie znamy zawodu ojca, ale być może był związany z któryś z tych zakładów. Brak majątku ziemskiego zmusił synów do podjęcia decyzji o służbie państwowej. Co najmniej czterech braci Aleksandra Mańkowskiego: Antoni⁴,

Il. 1. Aleksander Mańkowski. Fotografia sprzed 1919 r. Źródło: Zbiory rodzinne.

² Po III rozbiorze Polski, ukazem z 21 IV (3 V starego stylu) 1795 r., Katarzyna II rozkazała rozciągnąć prerogatywy szlachty, ustanowione w 1785 r. „na wszystkie ziemie i dzielnice od Polski Imperium naszemu przywrócone”. Przywileje nadane szlachcie przysługiwały wyłącznie osobom zapisanym do ustanowionych dla każdej guberni genealogicznych ksiąg szlachty. Do ksiąg tych wnoszone mogły być tylko te osoby, które udowodniły swoje pochodzenie szlacheckie.

³ Национальный Архив Республики Молдова, Кишинэу (dalej: НАРМ), ф. 1862, оп. 25, спр. 615, s. 144. W spisie osób przystępujących do egzaminu maturalnego (1889) również występuje jako „syn szlachcica”.

⁴ Antoni (ur. 19 XII 1869) 7 VI 1888 r. został przyjęty na służbę w 14 dywizji piechoty jako szeregowy na prawach ochotnika i został młodszym podoficerem 56 żytomierskiego pułku piechoty. W dokumencie z 1 VII 1895 r. figuruje już jako *podpraporszczyk* (podchorąży) tegoż pułku. Był wtedy kawalerem, odnotowano też miejsce pochodzenia (Pietniczany w obwodzie winnickim) i przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego. W posiadaniu rodziny zachowało się jego zdjęcie z odręcznym dopiskiem „pogib w Mandżurii 1904”. Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург (dalej: РГИА), ф. 400, оп. 9, спр. 28225, s. 398-400.

Il. 2. Antoni Mańkowski brat Aleksandra. Źródło: Zbiory rodzinne.

Il. 3. Iwan Mańkowski brat Aleksandra. Źródło: Zbiory rodzinne.

Celestyn⁵, Fabian⁶ i Iwan⁷ podjęło bezpłatne studia w szkole junkierskiej⁸. Piąty brat,

⁵ Celestyn (ur. 1862 r.) służył w Sorokach (1895), Izmaile i Kiszyniowie (1900), Odessie (1902) i Tyraspolu (1904). Pierwszy związek małżeński zawarł z wdową po koleżskim asesorsze Julianą Zagorujczenko, urodzoną 18 XII 1864 r. Miał z nią syna Teodora (Fiodora), urodzonego 1 I 1900 r. w Tyraspolu, i córkę Ksenię, urodzoną 19 I 1902 r. Żona i dzieci były wyznania prawosławnego. Matką chrzestną Teodora została siostra braci Mańkowskich, katoliczka Karolina Fiodorowna Bożycka. Fiodor Celestynowicz skończył wolskie gimnazjum wiedzy wojskowej (były korpus kadetów w mieście Wolsk, gubernia saratowska). Ostanía archiwalna wzmianka na jego temat dotyczy wniesienia opłaty za studia na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Noworosyjskiego Uniwersytetu w Odessie za semestr jesienny 1918 i wiosenny 1919 r. РГИА, ф. 400, оп. 12, спр. 25689, s. 226-236; Государственный Архив Одесской Области, Одесса (dalej: ГАОО), ф. 45, оп. 5, спр. 8299.

⁶ Fabian (ur. 1871) – uczestnik ekspedycji interwencyjnej w dniach od 18 XI 1900 r. do 26 III 1902 r. (w związku z tzw. powstaniem bokserów) oraz wojny rosyjsko-japońskiej 1904 r. 28 XII 1905 r. podczas wizyty cara Mikołaja w lazarecie ranny sztabkapitan Fabian Fiodorowicz Mańkowski otrzymał od cara złoty zegarek z herbem i złotym łańcuszkiem. Natomiast 14 I 1906 r. podczas wizyty carcy Aleksandry Fiodorowny w lazarecie otrzymał własnoręczny autograf Jej Cesarskiej Mości do wygrawerowania na подарowanym wcześniej przez jej męża zegarku. 15 V 1910 r. w Sankt Petersburgu został ochrzczony przez pastora ewangelicko-luterańskiego Aleksy Władysław – syn szlachcica (*sic!*) i urzędnika carskiego gabinetu Fabiana Mańkowskiego (katolika) i Erny Peterson (protestantki). Do chrztu trzymała go Jej Cesarska Mość Aleksandra Fiodorowna oraz żona Elizabeta Kosse i Karl von Peterson. Wybór imienia Aleksy nie wydaje się przypadkowy: sześć lat

Seweryn, pracował jako urzędnik na poczcie⁹. Jedna z siostr Karolina wyszła za mąż w Odessie za lekarza Stanisława Antoniego Bożyckiego. Nieznane są natomiast losy siostry Marii, uwiecznionej na zdjęciu wykonanym w Benderach. Nie jest pewne, czy Aleksander miał więcej rodzeństwa¹⁰. On sam obrał odmienną niż bracia, naukową drogę kariery.

wcześniej (12 VIII 1904 r.) w rodzinie carskiej urodził się carewicz Aleksy Mikołajewicz Romanow. 10 III 1918 r. rozkazem Ludowego Komisariatu Skarbu Republiki Fabian Mańkowski w wieku 46 lat został zwolniony ze służby państwowej. Umarł w 1936 r. na zesłce w Taszkencie (Uzbekistan). Jego wnukowie mieszkają w Sankt Petersburgu i w Stanach Zjednoczonych. РГИА, ф. 468, оп. 44, спп. 1108, s. 46-47, 86.

⁷ Po Iwanie (ur. po 1870) zachowało się najmniej informacji źródłowych, m.in. jego zdjęcie wykonane w Rydze i opatrzone dedykacją „Drogiej Karolinie od młodszego brata Wani” – zapisaną po rosyjsku z datą 19/23 XI 1914 r.

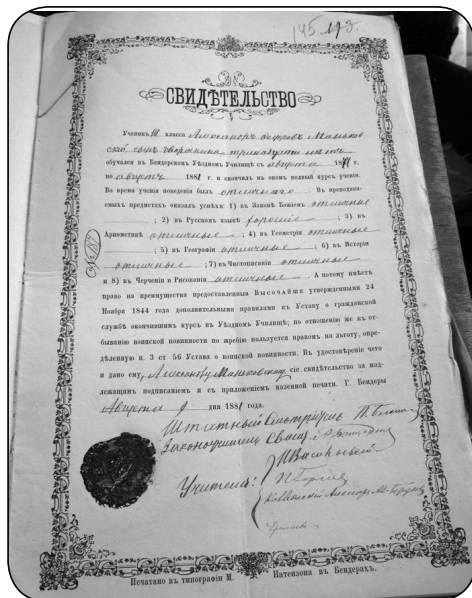
⁸ Wielu młodych Polaków wstępowało w tym czasie do armii zaborczych ze względu na brak środków na dalsze kształcenie się. Od 1 (13) I 1874 r. w Rosji obowiązywała ustawa o powinności wojskowej, która zrywała z zasadą stanowości w armii rosyjskiej. W polskiej literaturze historycznej motywy decyzji Polaków o wyborze kariery w wojsku carskim były różnorakie. Jak pisał Tadeusz Radziwiłowicz, „niewątpliwie sprzyjał im okres stabilizacji (żeby nie użyć określenia stagnacji) sytuacji społeczno-politycznej, a także lojalizmu i rezygnacji z walki zbrojnej o niepodległość. Wydaje się jednak, że najistotniejsze były względy ekonomiczne. Ci, którzy pochodzili z uboższych rodzin, nie mieli środków, by kształcić się w szkołach i uczelniach cywilnych. Nauka w szkołach wojskowych była bezpłatna, a ich ukończenie i poświęcenie się służbie wojskowej zapewniało źródło utrzymania. (...) synowie z rodzin dotkniętych represjami popowstaniowymi takich, jak konfiskata majątku i zesłanie, obierali nierzadko kariery zawodowych oficerów” (T. Radziwiłowicz, *Polacy w armii rosyjskiej (1874-1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. 30, s. 215-216). Na kresach Rzeczypospolitej przedrozbiorowej Polacy nie odnosili się negatywnie do rodaków będących zawodowymi oficerami. Tu nie spotykały ich przykrości ze strony stanowiących mniejszość narodową środowisk polskich. Szerzej na ten temat czytaj w: P. Stawiecki, *Rodowód i struktura społeczna korpusu oficerskiego drugiej Rzeczypospolitej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1981, t. 23, s. 231-235 oraz T. Radziwiłowicz, *op. cit.*, s. 209-226.

⁹ Seweryn (data urodzenia nieznana) w końcu XIX wieku pracował jako pomocnik naczelnika urzędu pocztowego w Mohylowie Podolskim, a na początku XX wieku kontynuował karierę jako naczelnik urzędu pocztowego w Akermanie. Żoną Seweryna została Maria Gomolko. Mieli dwójkę dzieci: Eugenię (ur. 8 II 1892 r. w Benderach), prawosławną, absolwentkę Akermańskiego Gimnazjum Żeńskiego, która w 1910 r. uzyskała uprawnienia domowej nauczycielki języka rosyjskiego, oraz Leonida (ur. 21 III 1896 r. w Mohylowie Podolskim), absolwenta akermańskiego gimnazjum, studenta Wydziału Fizyczno-Matematycznego Imperatorskiego Uniwersytetu Noworosyjskiego, który w Armii Ochotniczej uzyskał stopień podchorążego (26 VIII 1919 r.). Dalsze losy potomstwa są nieznane, zachowało się zdjęcie Leonida w mundurze studenckim. ГАОО, ф. 45, оп. 5, спп. 8298. Zapewne nie przez przypadek Seweryn Mańkowski został pocztowcem – w rodzinie zdegradowanej szlachty najdotkliwiej godził obowiązek 15-letniej służby wojskowej, a pracę na poczcie traktowano jako ekwiwalent wojska, por. J. Sikorska-Kulesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX w.*, Pruszków 1995, s. 51; ГАОО, ф. 42, оп. 3, спп. 7795.

¹⁰ Jak wynika z książki adresowej miasta Odessa – w latach 1911-1912 w Odessie, przy Lermonowskim pierzeuloku 5, mieszkał używający dwójga imion (co może świadczyć o rzymskokatolickim wyznaniu) Nikołaj-Stepan (Mikołaj Stefan) Mańkowski, porucznik 16 strzeleckiego pułku Aleksandra III. W 1914 r. był on sztabskapitanem, dowódcą drużyny wywiadowczej. Być może był on kolejnym z braci Aleksandra Mańkowskiego.

Il. 4. Maria Mańkowska, siostra Aleksandra. Źródło: Zbiory rodzinne.

Il. 5. Świadectwo ukończenia szkoły w Benderach. Źródło: Archiwum Narodowe Republiki Mołdowa, Kiszyniów (HAPM, ф. 1862, оп. 25, спр. 615).

Aleksander urodził się 15 kwietnia 1868 r. w Olwiopełu. W latach 1877-1881 uczył się w powiatowej szkole w Benderach, a następnie, od 1883 r. w I Gimnazjum w Kiszyniowie, gdzie za dobre wyniki w nauce uzyskał w 1889 r. srebrny medal¹¹. Opinia, którą sporządził po zakończeniu przez Mańkowskiego gimnazjum (zapewne celem przedstawienia przy staraniu się o przyjęcie na uniwersytet) informuje, że ze względu na brak środków do życia zmuszony był udzielać korepetycji, ale dzięki swojej pracowitości, mimo że nie miał wielkich zdolności, należał do najlepszych uczniów w klasie. Pisano o nim: „W kwestii moralności był zawsze nieskazitelny, usposobienia cichego i spokojnego, flegmatyczny, z natury nieśmiały”¹². Po zakończeniu nauki w szkole średniej w roku 1889, aby wstąpić na Uniwersytet św. Włodzimierza w Kijowie, skorzystał ze stypendium przyznanego przez powiat benderski guberni besarabskiej. W trakcie studiów przez cztery semestry pracował w laboratorium patologii ogólnej, prowadzonym przez wybitnego naukowca, profesora medycyny Władimira Podwysockiego.

Jeszcze przed zakończeniem studiów – w okresie od 5 maja do 31 września 1893 r. – jako „student-medyk” brał udział w walce z epidemią cholery w powiatach akermzańskim (1892) i benderskim (1893). Doświadczenia te zaowocowały pierwszą jego publikacją naukową: *Kratkij otcziet o riezultatach komandirowki w Benderskij*

¹¹ HAPM, ф. 1862, оп. 25, спр. 615, s. 32 ver. oraz 145.

¹² Ibidem, s. 51 ver.

ujezd („Krótki raport o rezultatach podróży służbowej do powiatu benderskiego”)¹³, która przedstawia wiele szczegółów pracy młodego lekarza oraz skalę wyzwań stojących przed nim. Wyimki z tej publikacji zostały przedstawione w aneksie do niniejszego tekstu. Po zakończeniu walki z epidemią cholery Mańkowski wrócił do Kijowa. W 1894 roku ukończył tutaj studia i otrzymał dyplom z wyróżnieniem. Wkrótce potem objął stanowisko ziemskiego lekarza w powiecie benderskim.

Od 1897 r. Aleksander Mańkowski był współpracownikiem i sekretarzem redagowanego przez profesora Władimira Podwysockiego miesięcznika „Russkij archiw patologii, klinicznej medycyny i bakteriologii”¹⁴. Jednak wspinanie się po szczeblach kariery w carskiej Rosji dla młodego Polaka nie było łatwe. Dużą pomoc okazał mu profesor Podwysocki, z którym Mańkowski utrzymywał ciepłe i przyjacielskie stosunki¹⁵. To on w związku z wakatem na stanowisku pomocnika prosekatora przy swojej katedrze na Wydziale Medycznym Uniwersytetu św. Włodzimierza w Kijowie prosił ministra oświaty o wyrażenie zgody na jego zatrudnienie, pomimo iż Mańkowski był rzymskim katolikiem. W piśmie do ministra oświaty w 1897 r. zaznaczał:

(...) podczas studiów był jednym z najbardziej starannych młodych ludzi. Zawsze miał pragnienie zajmować się nauką, ale nie miał środków do życia i po skończeniu uniwersytetu musiał zostać ziemskim lekarzem. Teraz zebrawszy pewne pieniądze i ogarnięty pasją pracy naukowej porzucił ziemską służbę i pracował w moim laboratorium, gdzie pracował również jako student¹⁶.

W piśmie tym podkreślił również, że Mańkowski „należy do najpewniejszych, *błogonadziejnych* młodych ludzi. Urodzony w guberni bessarabskiej nie ma nic wspólnego z polską narodowością. Rodzice i przodkowie od dawna mieszkają w Bessarabii, byłej Mołdawii i Wołoszczyźnie”¹⁷. Kończąc pismo, profesor Podwysocki dodał, że wszystkich pięciu braci Mańkowskiego¹⁸ znajduje się na służbie państwowej, czterech z nich jest oficerami, a rzymskokatolickie wyznanie Mańkowskiego nie ma nic wspólnego (*daleko nie sownadajet*) z jego „politycznymi przekonaniami i jego narodowością, które mogą być uznane jako całkowicie rosyjskie”¹⁹. 21 marca 1897 r. Podwysocki ponowił swoją prośbę w piśmie do generała-gubernatora kijowskiego, podolskiego i wołyńskiego hrabiego Aleksieja Pawłowicza Ignatiewa, zaznaczając, że

---

¹³ А. Маньковский, *Краткий отчет о результатах командировки в Бендерский уезд*, [w:] *Врачебная хроника Бессарабской губернии*, Киев 1893, s. 13-25.

¹⁴ РГИА, ф. 733, оп. 151, спр. 201, s. 217.

¹⁵ А. Маньковский, *Владимир Валерьянович Подвысоцкий (Биографический очерк)*, Одесса 1914.

¹⁶ Ibidem, ф. 733, оп. 150, спр. 1363, s. 28-30.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Urodzona w 1947 r. wnuczka jednego z nich, Fabiana Fedorowicza (córnka Aleksieja Fabianowicza), Tatiana Czernajenko z domu Mańkowska (Татьяна Чернаенко) z Sankt Petersburga twierdzi, że braci było 10 lub 11.

¹⁹ Ibidem.

odmowa uderzyłaby w Mańkowskiego moralnie i materialnie²⁰. Ignatiew w piśmie z dnia 6 kwietnia 1897 roku do ministra oświaty Iwana Deljanowa, znanego z dbałości o narodową czystość rosyjskich elit, informował:

W związku z Pana pismem mam zaszczyt zawiadomić, że w związku z przedstawionymi w nim informacjami, a także opierając się na osobistym zaświadczeniu profesora Uniwersytetu św. Włodzimierza – Podwysockiego o tym, że lekarz Mańkowski chociaż Polak z pochodzenia ale zapomniał język polski²¹, ja ze swojej strony nie widzę przeszkód jeżeli chodzi o wyznaczenie go – w drodze szczególnego wyjątku – na stanowisko pomocnika prosektora przy zajmowanej przez Podwysockiego na Uniwersytecie Kijowskim Katedrze Ogólnej Patologii²².

W latach 1897-1900 Mańkowski pracował pod kierunkiem Podwysockiego nad gruczołami nadnerczy i prowadził mikroskopowe i fizjologiczne badania wysepek Langerhansa w trzustce. Interesujący fakt w związku z tym opisał rosyjski uczony J. A. Mazing: w 1896 r. Podwysocki rekomendował chirurgom przy zatrzymaniu akcji serca w czasie narkozy chloroformowej wprowadzenie wyciągu z nadnerczy. Aleksander Mańkowski kontynuował badania w tej dziedzinie i w latach 1897-1898 opublikował prace, w których na drodze eksperymentów przeprowadzonych na zwierzętach pokazał lecznicze działanie ekstraktów z gruczołów nadnerczy²³. W 1898 r. udało mu się wyodrębnić biologicznie aktywną substancję, którą nazwał „stymuliną nadnerczy”. Prowadzący równoległe podobne badania japoński chemik Jokichi Takamine technologię otrzymywania substancji aktywnej z rdzenia nadnerczy, jego formułę chemiczną opisał i opatentował 5 listopada 1900 r., a po roku wyprodukował. Proces sztucznego wytwarzania opracował w 1904 r. Friedrich Stolz. Substancja ta nosi nazwę „adrenalina”. Aleksander Mańkowski był więc prekursorem w tych badaniach i wniósł niezaprzeczalny wkład w rozwój medycyny²⁴. Oprócz badań nad adrenaliną Mańkowski zajmował się w tym okresie również trzustką i toksynami w organizmie. Publikował artykuły głównie w czasopismach rosyjskich, ale

²⁰ РГИА, ф. 733, оп. 150, спр. 1363, s. 72-73.

²¹ Według tradycji rodzinnej w latach 20. i 30. Aleksander Mańkowski przebywając w Bułgarii z córką rozmawiał zarówno po polsku jak i po rosyjsku, francusku i niemiecku.

²² РГИА, ф. 733, оп. 150, спр. 1363, s. 96.

²³ Zob.: А. Маньковский, *Об оживляющем действии вытяжки из надпочечников при обмирании во время хлороформного наркоза (Эксперим. исследование)*, „Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии” 1897, т. 4, вып. 9; idem, *Простейшие способы добывания надпочечниковой вытяжки и ее действие на организм животных*, „Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии” 1898, т. 5, вып. 3.

²⁴ А. Маньковски, *Инсулините в осветление на микрофизиологичните данни за строжежа и функцията на островите на Langerhansa в панкреаса, Годишник на Софийския университет, Медицински факултет*, София 1927, s. 111. Kwestia wymaga jednak dalszych wyjaśnień. Przykładem pionierskiej roli Polaków w badaniach nad adrenaliną jest informacja o otrzymaniu w 1895 r. przez polskiego fizjologa Napoleona Cybalskiego ekstraktu z kory nadnerczy, nazywanego nadnerczyną, który zawierał aminy katecholowe, w tym adrenalinę. Adrenalina była pierwszym hormonem otrzymanym w stanie krystalicznym.

także samodzielne prace²⁵. Stopień doktora nauk medycznych uzyskał w 1900 r. na uniwersytecie w Kijowie²⁶.

W czasie swojego pobytu w Kijowie Mańkowski założył rodzinę. Poślubił Julię Iwanowną, z którą miał jedną córkę – Marię, urodzoną 12 sierpnia 1898 roku. Podobnie jak matka, ochrzczona została ona w Cerkwi prawosławnej; w przyszłości Maria będzie utrzymywać bliskie kontakty z Kościołem katolickim²⁷. W 1902 roku Mańkowski przeprowadził się z rodziną do Odessy, gdzie jeszcze w tym samym roku uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego, a dwa lata później profesora zwyczajnego. Pracował tam w Katedrze Histologii i Embriologii²⁸.

Do wniosku o nadanie mu tytułu profesora zwyczajnego Noworosyjskiego Uniwersytetu w Odessie zostało załączone *curriculum vitae* oraz wykaz opublikowanych przez niego 18 naukowych prac (po rosyjsku, niemiecku i francusku)²⁹. 1 stycznia 1904 r. otrzymał Order św. Anny. Wiadomo, że zarabiał w tym czasie 2000 rubli rocznie oraz że nie posiadał żadnych nieruchomości³⁰.

Gdy w okresie rewolucji 1905 r. we wszystkich szkołach imperium rosyjskiego doszło do wystąpień i strajków, Uniwersytet Noworosyjski stał się jednym z centrów rewolucji w Odessie. Wydział Medyczny gwałtownie podzielił się na zwolenników dwóch przeciwnych obozów politycznych. Aleksander Mańkowski, w odróżnieniu od większości swoich kolegów, nie przyłączył się do rewolucjonistów. Na tym tle wyróżnił się z profesorem Podwysockim. Wkrótce Podwysocki otrzymał zaproszenie do objęcia funkcji dyrektora Petersburskiego Instytutu Medycyny Eksperymentalnej, po czym opuścił Odessę. Mańkowski po jego wyjeździe zajął stanowisko prorektora Uniwersytetu Noworosyjskiego.

Il. 6. Aleksander Mańkowski w swoim gabinecie, Odessa. Źródło: ИГГАС, ф. 802.

²⁵ Wykaz wybranych prac Mańkowskiego zob. w bibliografii na końcu niniejszego artykułu.

²⁶ Główna Biblioteka Lekarska w Warszawie (dalej: GBL), Dział Zbiorów Specjalnych, Akta osobowe, Aleksander Mańkowski, Karta rejestracyjna Izby lekarskiej Warszawsko-Białostockiej [Aleksandra Mańkowskiego], 29 XI 1929.

²⁷ Według relacji rodzinnych Maria Mańkowska była katoliczką, należała do parafii przy kościele pw. św. Józefa w Sofii). Mieszkając w Bułgarii z krewnymi od strony ojca, rozmawiała płynnie po polsku, francusku, rosyjsku i niemiecku.

²⁸ GBL, Karta rejestracyjna...

²⁹ РГИА, ф. 733, оп. 151, спр. 201, s. 217.

³⁰ РГИА, ф. 1349, оп. 1, спр. 2683, d. 33.

Z materiału opublikowanego w 1909 r. w Sankt Petersburgu³¹ wynika, że na Uniwersytecie Noworosyjskim przebieg rewolucji 1905 roku miał szczególnie drastyczny charakter i być może dlatego spotkała się ona z najbardziej śmiałym i konsekwentnym odporem konserwatywnej części środowiska akademickiego. 17 lutego 1905 r. w gazecie „Nowoje Wriemia” ogłoszony został *Telegram 24 odesskich profesorów*, który stał się odpowiedzią na wezwanie założycieli związku akademickiego, zapraszającego profesorów i młodszych wykładowców do wzięcia udziału w „ruchu wyzwolenicznym” lub, inaczej mówiąc, rewolucyjnym. Pisano w nim m.in.:

My nie znajdujemy wystarczająco sugestywnych i silnych słów, żeby wyrazić gorący protest przeciwko wciąganiu uniwersytetów, posiadających swoje wysokie zadania, w obcą im sferę walki politycznej³².

Nie wiadomo, czy Mańkowski był wśród sygnatariuszy *Telegramu*. Od 1908 roku na czele uniwersytetu roku stanął profesor Siergiej Lewaszow, aktywny uczestnik rosyjskiego ruchu narodowo-monarchistycznego. Mańkowski oraz profesorowie: Kazanski, Kurdinowski, Katkow, sekretarz rady Gericz tworzyli konserwatywną większość w radzie uniwersytetu.

Il. 7. Rodzina Aleksandra Mańkowskiego ok. 1914 r. Od lewej stoją: Józefa Bożycka, córka Karoliny z d. Mańkowskiej – siostry profesora, Maria Mańkowska, córka profesora, z matkami i babką. Źródło: Zbiory rodzinne.

³¹ *Революционное гнездо. Из истории Новороссийского университета. Дело ректора Занчевского и проректора Васьковского*, Санкт-Петербург 1909.

³² *Ibidem*.

O życiu Mańkowskiego w tym okresie wiadomo, że w 1906 r. przeprowadził się z mieszkania przy Kniażewskiej 28 na ul. Chersońską 34 (przy której mieścił się Wydział Medyczny uniwersytetu). Był wówczas prezesem Komitetu Dobroczynnego Towarzystwa Jadłodajni dla Ubogich Studentów. Ponownie przeprowadził się w 1910 r. i zamieszkał przy ul. Elisawietinskiej 12. Został też członkiem Towarzystwa Dobroczynności Imperatorskiego Noworosyjskiego Uniwersytetu i Towarzystwa Rosyjskich Lekarzy. Jak wynika z kalendarza adresowego, podobnie jak w 1908 roku, nie zajmował się praktyką lekarską. Prowadził natomiast badania i publikował kolejne prace naukowe³³.

Jego pracy naukowej i zajęciom dydaktycznym w Odessie towarzyszyły pewne napięcia. W 1911 r. doszło do ekscesu, który szczegółowo opisał odeski policmajster w raporcie z dnia 7 lutego 1911 r.:

(...) o 9 rano w małej [auli] audytorium laboratorium medycznego przy ulicy Olgiewskiej w trakcie zajęć ze studentami 2-go roku z udziałem około 70 studentów, na wykładzie prowadzonym przez profesora Mańkowskiego – zgodnie z relacją pomocnika nadzorca budynku p. Bieczasnowa o 10.00 była przerwa i wśród studentów, którzy wyszli na plac przed laboratorium można było zauważyć pewne napięcie. Wszedłszy na salę Bieczasnow niczego podejrzanego nie zauważył. O 10.15 rozległ się dzwonek i studenci udali się do audytorium, w którym zaczęto zasłaniać okna, co było związane z demonstrowaniem obrazów. Skoro tylko stało się ciemno jeden ze studentów – jak się następnie okazało – Georgij Georgijewicz Eliawa zaczął krzyczeć: „Towarzysze wzywam do strajku, przerwijmy zajęcia”. W audytorium zrobił się straszny szum i wówczas jeden ze studentów – dotychczas nie ustalono który – upuścił na ziemię próbkówkę z jakąś substancją. Po sali rozszedł się nieznośny zapach, dwóch studentów straciło przytomność, w związku z czym wezwano karetkę pogotowia. Profesor zaczął prosić o spokój, ale student Eliawa nadal krzyczał: „Precz z policją”, Profesor Mańkowski poprosił o powstanie tych studentów, którzy życzyli sobie kontynuować zajęcia. Eliawa znów zaczął krzyczeć: „Siedźcie!”, w czym szczególnie pomagał mu student Arkadij Petrow Maszkin, krzycząc: „Precz z policją! Precz z prorektorem Ałmazowem!”. Profesor Mańkowski, widząc, że studenci nie uspokajają się, opuścił audytorium. Wyszli z niego również wszyscy tam obecni ze względu na silny duszący zapach. Eliawa i Maszkin zostali zaaresztowani. W ich mieszkaniach dokonano przeszukań, o rezultatach których miano złożyć osobne zawiadomienie. Po tym zajściu wszyscy pozostali studenci zostali przeprowadzeni do drugiej sali, gdzie kontynuowany był wykład profesora Mańkowskiego³⁴.

W 1912 r. mieszkał przy Nieżyńskiej 36. W 1914 r. wykładał na wyższych Żeńskich Kursach Medycznych w Odessie. Do podobnych jak w 1911 r. wydarzeń na

³³ Zob. np. А. Маньковски, *К казуистике так называемых врожденных убогств центральной нервной системы. Два случая отсутствия головного и спинного мозга у человеческого зародыша: I – случай полного отсутствия головного и спинного мозга – апенцефалия; II – случай полного отсутствия спинного мозга и неполного отсутствия головного – pseudencephalia*, Одесса 1910.

³⁴ Центральний державний історичний архів України, Київ (dalej: ЦДІАУК), ф. 385: Жандармское управление города Одессы, оп. 1, ч. 3, спр. 2527, s. 1-17, спр. 2529, s. 7.

Uniwersytecie Noworosyjskim doszło w okresie rewolucji październikowej³⁵. Jesienią 1917 r. odbyło się ogólnostudenckie zebranie, które ogłosiło bojkot m.in. wykładów prowadzonych przez Mańkowskiego³⁶. Zachowała się obszerna relacja ilustrująca atmosferę tamtych wydarzeń³⁷. Według doniesień prasowych zamieszczonych na łamach „Russkich wiadomości”, na ogólnostudenckim zebraniu komisja studencka ujawniła dokumenty ilustrujące współpracę Mańkowskiego z Ochroną. Na ich podstawie uznano, że profesor wskazywał policji studentów celem ich aresztowania, informował o życiu środowiska studenckiego, prowadził dochodzenia, włączając do współpracy dzielnicowych i żandarmerię, a także przyjmował studentów na podstawie protekcji urzędników. Komisja studencka udowodniła popieranie przez Mańkowskiego działań żandarmerii i zaprowadzenie na uniwersytecie „reżimu przemocy”; jego postawę oceniono jako nielicującą z działalnością i tytułem profesora; zdecydowano o kontynuowaniu bojkotu prowadzonych przez niego zajęć i postanowiono zażądać od uniwersytetu oraz żeńskich kursów natychmiastowego wyłączenia Mańkowskiego ze składu profesury oraz przeprowadzenia śledztwa w celu pociągnięcia winnych do odpowiedzialności.

„Russkie wiadomości” pisały, że w świetle ujawnionych dokumentów Mańkowski próbował się usprawiedliwiać, zrzucając wszystko na poprzedni reżim oraz pełnioną funkcję prorektora. Podkreślał, że jego stosunki z Ochroną były utrzymywane za pośrednictwem rektora. Na zakończenie prosił o wyznaczenie komisji śledczej do zapoznania się z dokumentami. Na to samo nalegał komisarz Rządu Tymczasowego³⁸, który przybył na spotkanie na zaproszenie studentów. „Ruskoje Słowo” opisywało „sprawę Mańkowskiego” także w kontekście bojkotu jego zajęć przez studentki Żeńskich Kursów Medycznych w Odessie:

Na Wyższych Żeńskich Medycznych Kursach doszło do wielkiego skandalu. Kursantki ogłosiły bojkot prawnicowego profesora Mańkowskiego. Ale na wczorajszym jego wykładzie pojawiła się niewielka grupa słuchaczek, którym Mańkowski wykladał w zamkniętym audytorium. Reszta kursantek w liczbie około 100 rozpoczęła szarpaninę. Rozbiły szyby, zniszczyły drzwi. Na skutek bójki zostało rozerwanych wiele sukni, zniszczonych kapeluszy i potarganych fryzur. Po „bitwie” odbył się sąd nad Mańkowskim. Zostały przedstawione autentyczne dokumenty ilustrujące bliską współpracę Mańkowskiego z żandarmerią, której Mańkowski donosił o studentkach – rewolucjonistkach. Zostały także przedstawione dokumenty przedstawiające Mańkowskiego jako łapówkarza. Zebranie postanowiło kontynuować bojkot i złożyć zawiadomienie do prokuratury.³⁹

Również w gazecie „Ruskoje słowo” pojawiła się relacja z zajęć na zajęciach Mańkowskiego. Czytamy w niej między innymi:

³⁵ „Русские ведомости” 1917, 8 X; РГИА, ф. 733, оп. 226, спр. 289, s. 58.

³⁶ К. Добролюбский, *Одесский университет за 75 лет (1865-1940)*, Одесса 1940.

³⁷ „Русские ведомости” 1917, 8 X. РГИА, ф. 733, оп. 226, спр. 289, s. 58.

³⁸ Rząd Tymczasowy przestał istnieć w nocy z 7 na 8 XI 1917 r. (według obowiązującego wtedy w Rosji kalendarza juliańskiego był to 24 i 25 X).

³⁹ „Русское слово” 1917, 8 X; РГИА, ф. 733, оп. 226, спр. 289, s. 57.

Na Żeńskich Medycznych Kursach rozegrał się niebywały skandal. Profesor Mańkowski bojkotowany przez studentów po oskarżeniu go o przynależność do żandarmerii wznowił wykłady, popierany przez grupę 50 słuchaczek. Reszta kursantek przy pomocy studentów próbowała zerwać wykład. Odbyła się kotłowanina. Kursantki wczepiły się sobie nawzajem we włosy. Studenci mieli porozrywane mundury i pogryzione ręce. Niektórzy – zwichnięte. Histeryczne krzyki było słychać na ulicy.

Przypadkiem pojawił się okręgowy komisarz wojskowy Rządu Tymczasowego Harito, który z trudem przerwał walkę. Mańkowski i słuchaczki zamknęły się nikogo nie przepuszczając. Mańkowski odmówił otwarcia drzwi próbując negocjować przez zamknięte drzwi. Po oświadczeniu, że przedstawicielowi Rządu Tymczasowego nie wypada negocjować przez drzwi Mańkowski wpuścił go do środka i wyjaśnił zaistniałą sytuację. Harito przekonał Mańkowskiego do rezygnacji z prowadzenia wykładów do czasu zakończenia jego sprawy, którą zajmuje się komisja złożona ze studentów⁴⁰.

Il. 8. siedzą od lewej: NN, Julia Mańkowska (żona Aleksandra), Aleksander Mańkowski, Karolina Bożycka (siostra Aleksandra); stoi druga od lewej Maria Mańkowska (córka Aleksandra). Źródło: Zbiory rodzinne.

Poglądy polityczne oraz sytuacja na Uniwersytecie w Odessie w czasie rewolucji zmusiły Mańkowskiego do opuszczenia Rosji, prawdopodobnie w 1919 r. W wydawnym w Odessie w 2000 r. informatorze profesorów Uniwersytetu Noworosyjskiego jest mowa o tym, iż

W związku z chaotycznymi poszukiwaniami dróg radykalnej przebudowy wyższej uczelni, w pierwszych latach sowieckiej władzy większość kadry profesorskiej odmówiła

⁴⁰ РГИА, ф. 733, оп. 226, спр. 289, s. 57.

współpracy z władzą sowiecką. Na uniwersytecie powstała rewolucyjna rada studencka, która zarządzała uniwersytetem. Rada naukowa przestała działać. Zostało zwolnionych wielu profesorów – w tym Mańkowski. Zostawszy bez środków do życia, perspektyw na przyszłość Mańkowski zmuszony został w 1919 roku wyjechać za granicę (...) ⁴¹.

Według Oganiana Puniewa, autora tekstu opublikowanego na portalu internetowym rosyjskiej społeczności w Bułgarii ⁴², Mańkowski otrzymał wówczas propozycję objęcia Katedry Histologii i Embriologii na Uniwersytecie Warszawskim, jednakże nie przybył do Polski z powodu strajku pracowników transportu. Przejżdżając przez Bułgarię zatrzymał się wraz z rodziną w Sofii, gdzie od początku lat 20. władze tamtejszego uniwersytetu podejmowały starania pozyskania wysoko-kwalifikowanych kadr do powstających katedr. Podstawowym źródłem informacji, na które się powoływał Puniew, jest maszynopis wspomnień na temat powstania Instytutu Histologii i Embriologii na uniwersytecie w Sofii, autorstwa Marii Mańkowskiej (1898-1979), córki profesora, a zarazem jego asystentki w latach 1924-1927 ⁴³. Mańkowska pisała:

Na początku 1920 roku mój ojciec, profesor dr med. Aleksander Todorow Mańkowski przejeżdżał przez Bułgarię razem ze swoją rodziną w drodze do Polski. O jego pobycie w Sofii dowiedziały się środowiska uniwersyteckie i zaproszono go by objął kierownictwo Zakładu Histologii i Embriologii w ramach nowo założonego Sofijskiego Wydziału Medycyny, który z powodu braku właśnie profesora wspomnianej katedry nie mógł rozpocząć regularnych zajęć

Mojego ojca dwa razy odwiedziła delegacja przedstawicieli Wydziału Medycyny i Rady Akademickiej, z powodu planowanej podróży do Polski był jednak zmuszony odmówić objęcia proponowanego stanowiska. Nieco później podobna delegacja tylko w szerszym składzie ponowiła zaproszenie i wręczyła mu pismo (z 6 II 1920 r.) o następującej treści:

„Szanowny Panie Profesorze,

Podczas swojej narady 24 stycznia tego roku, wysoko ceniąc Pańską dotychczasową działalność naukową, Rada Akademicka jednomyślnie postanowiła zaprosić Pana do prowadzenia zajęć z Pańskiej specjalizacji na naszej uczelni. Mamy nadzieję, że uczyni Pan ten honor naszej Alma Mater i zgodzi się Pan, za co z góry chcemy wyrazić naszą wdzięczność” ⁴⁴.

⁴¹ Профессора Одесского (Новороссийского) университета, ред. В. А. Смынтына, т. 3, Одеса 2000. Por. również: РГИА, ф. 733, оп. 151, спр. 201, л. 216-217: Автобиография и список работ, Одесса 1901; Ю. Сухарев, *Материалы к истории русского научного зарубежья. Именной список русского научного зарубежья*, Москва 2002.

⁴² Проф. Александр Федорович Маньковский, [on-line:] <http://russkayagazeta.com/rg/gazeta/fullstory/msu-1>, odczyt: 20 XII 2013; Проф. Александр Федорович Маньковский, [on-line:] <http://russkayagazeta.com/rg/gazeta/fullstory/mankovskij-50>, odczyt: 20 XII 2013.

⁴³ Центральный государственный архив, София (dalej: ЦГАС), ф. 802: Александр Федорович Маньковский, [M. Mańkowska, *Wspomnienia o powstaniu instytutu*]. Tłumaczenie – Mira Suchowiesko (Warszawa).

⁴⁴ Ibidem.

Częste wizyty Jego studentów z ZSRS [sic! – we współczesnej literaturze osoby takie występują jako *russkije biełoemigranty*] będących wtedy lekarzami w Bułgarii, jak również gorąca prośba ze strony mojej matki sprawiły, że ojciec ostatecznie postanowił odrzucić zaproszenie z Polski i zostać w Bułgarii⁴⁵.

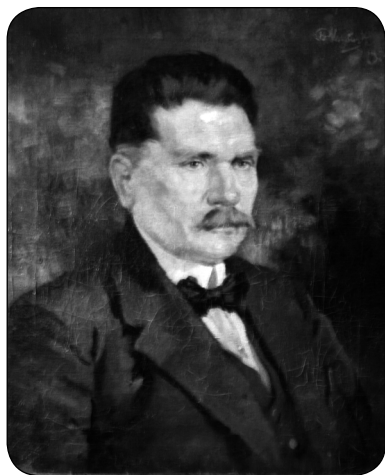
Niedługo potem rodzinę Mańkowskich spotkała tragedia. Julia Mańkowska zmarła w dniu 4 lutego 1922 r. Nie udało się niestety ustalić przyczyny jej śmierci.

Mańkowski kontynuował swoją karierę naukową na Uniwersytecie w Sofii przez dekadę. Opis jego pracy w Bułgarii, pełen interesujących szczegółów na temat emigrantów z Rosji tudzież kobiet na uniwersytecie, zawarła w swoich przywołanych już wspomnieniach jego córka:

Ojciec miał reputację surowego profesora. Był on jednak surowy przede wszystkim dla siebie. Codziennie do pracy przychodził przed swoimi współpracownikami. Codziennie sam prowadził zajęcia praktyczne. Choroba czy gorączka nie powstrzymywały go przed pracą. Od studentów oczekiwał dokładności i sumienności w spełnianiu swoich obowiązków.

Zawsze im przypominał o bezgranicznej wielkości medycyny jako nauki, że w ich rękach spoczywa odpowiedzialność za ludzkie życie i że przede wszystkim muszą być gotowi do wykonania swoich wielkich obowiązków. Surowy profesor w trakcie nauczania, ojciec zamieniał się w uprzejmego i wyrozumiałego egzaminatora, który całkowicie rozumiał stan psychiczny studenta w trakcie sesji. Program egzaminacyjny był ułożony tak by każdy student mógł przedstawić swoją wiedzę – „trzeba szukać wiedzy studentów, a nie ich «niewiedzy»” – mawiał ojciec.

W tamtych dniach panowało dziwaczne przekonanie, że kobiety nie są zdolne, by pracować naukowo na równi z mężczyznami. Wśród naszych profesorów było kilku takich „wrogów kobiet”. Zdarzało się, że taki profesor był w składzie komisji egzaminacyjnej i w jego obecności pytana studentka wspaniale i płynnie odpowiadała. Po egzaminie, kiedy spisywano oceny taki profesor często domagał się niższej oceny dla tej studentki. Na pytanie ojca o przyczynę, odpowiadała, że „kobiety, jeśli dobrze odpowiadają to jest to tylko przypadek, bo potrafią one tylko wkuwać, dlatego też nie zasługują na ocenę celującą tak jak mężczyźni”. Ojciec wysłuchiwał opinii profesora i spokojnie wstawiał najwyższą ocenę tej zdolnej studentce⁴⁶.

Il. 9. Borys Mitov, portret Aleksandra Mańkowskiego, 1924. Źródło: własność prywatna bułgarskich potomków Karoliny z Mańkowskich Bożyckiej – siostry Aleksandra Mańkowskiego.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

Także ze wspomnień córki dowiadujemy się, że po dymisji Mańkowski „pozostał na swoim stanowisku jeszcze przez prawie rok. Po czym katedra Histologii i Embriologii została tymczasowo przekazana profesorowi Kriłowowi do momentu, kiedy mógł ją objąć profesor Hadziłow”⁵⁰. Według studentów profesor Mańkowski był doskonałym naukowcem i pedagogiem, ale „nie wyróżniał się szczególnym krasomówstwem” i wygłaszał „monotonne wykłady”⁵¹. Wspierał jednak swoich uczniów w ich warsztacie naukowym, czego dowodem mogą być słowa wdzięczności za cenne uwagi i wskazówki wyrażone przez jednego z jego uczniów, wybitnego patofizjologa Aleksandra Bohomolca (1881-1946)⁵².

W 1929 r. Mańkowski powrócił do niezrealizowanych planów i wyjechał wraz z córką do Warszawy. Najprawdopodobniej w 1930 r. podjął się pracy w klinice uznanego specjalisty w dziedzinie chorób wewnętrznych, profesora Witolda Orłowskiego⁵³. Mańkowski przez cały ten czas zamieszkiwał w bursie przy ul. Puławskiej

18/IX 33. *Bulgaria* od *Now. 20.*
437 Karta Rejestracyjna Izby Lekarskiej
 WARSZAWSKO-BIAŁOSTOCKIEJ.

1) Imię i nazwisko (w/g ksiąg ludności) *Aleksander Mańkowski*

2) Miejsce i data urodzenia *Olwiofol Chersonskiej gubernii 15 kwietnia 1882*

3) Narodowość. Wyznanie *Polska Rzymo-Katolicka*

4) Dyplom Lekarski: jaki, skąd i z jakiej daty *dyplom w Kijowie 1894z i dyplom w Warszawie z Kijem 1902 -*

5) Posady zajmowane i stanowiska społeczne *Profesor Uniwersytetu w Sofii i Sofijskiego (Bulgaria)*

6) Specjalność *Choroby wewnętrzne*

7) Główne źródła dochodu *Dochód z pensji i z własnych prac*

8) Miejsce zamieszkania: Powiat, miejscowość, ulica Nr. domu *Warszawa Puławskiego 91 Bursz akademicka*

9) Data osiedlenia teraźniejszego

10) Poprzednie miejsce zamieszkania i czas pobytu tamże *Sofia Bulgarska od 1919 do 1929.*

11) Stosunek do służby wojskowej

12) Przebyte choroby uodporniające *choroby dalsze*

13) Stan rodzinny: (imię i nazw. pan. żony, imiona i wiek dzieci) *wdowiec młoda córka 29 lat*

14) (pożądane.) Krótki życiorys oraz ewent. spis prac naukowych *Uczestnik 4 lata pracy w Besorackim Instytucie, później asystent prof. Bohomolca w jego klinice w Sofii od 1902 do 1908, następnie w klinice w Warszawie, a od 1908 prof. Uniwersytetu w Sofii (Bulgaria) w dziedzinie histologii i embriologii od 1909 do 1929.*

Data *1/10 1929* Podpis: *Aleksander Mańkowski*

A Chładecki, Warszawa
przesłana do Sofii do 1/1-30.

Il. 10. Karta rejestracyjna Aleksandra Mańkowskiego do Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej. Źródło: GBL, Dział Zbiorów Specjalnych Akta osobowe, Aleksander Mańkowski.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Por. A. Хаджийолов, Професор Маньковски като учен и човек, „Лекарски преглед” 1946, Кн. 4, s. 59. oraz Алманах на Софийския университет 1888-1928. Кратка история на университета с животописни и книгописни сведения за преподавателите и асистентите, от основаването на Висшето училище насам, София 1940, s. 330.

⁵² Pisz o tym: К. Васильев, К 130-летию Александра Александровича Богомольца (1881-1946), „Одесский медицинский журнал” 2011, № 4 (126), s. 62.

⁵³ Nazwisko Aleksandra Mańkowskiego pojawia się po raz pierwszy na liście członków Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej w sierpniu 1931 r., ale kartę rejestracyjną do izby wypełnił

91 w Warszawie, a na wakacje wracał do domu w Bułgarii. Przy okazji popularyzował w specjalistycznych i popularnych wydawnictwach w Polsce bułgarskie kurorty i źródła mineralnych wód. Tymczasem Maria Mańkowska robiła specjalizację w Uniwersyteckiej Klinice Położnictwa i Ginekologii w Warszawie. Jak pisała „Ojciec zamierzał zostać w Polsce, ja natomiast, pełna nostalgii, stęskniona za moimi przyjaciółmi z Bułgarii, chciałam wrócić do Sofii. Ojciec powiedział, że dobrze mnie rozumie i że wie jak trudno opuścić swoją Alma Mater, i wróciliśmy do Sofii”⁵⁴.

Po powrocie do Bułgarii w 1933 r. Mańkowski podjął się tłumaczenia na język bułgarski monumentalnej pracy profesora Orłowskiego pt. *Patologia i terapia szczegółowa chorób wewnętrznych*⁵⁵. Był to niezwykle cenny wkład do literatury medycznej dostępnej w Bułgarii. Mańkowski swoje tłumaczenia poprzedził słowami:

Il. 11. Maria Mańkowska – córka Aleksandra Mańkowskiego. Źródło: Zbiory prywatne.

Moją pracę z wielkim szacunkiem i szczerą sympatią dedykuję mojej drugiej Alma Mater – Uniwersytetowi Sofijskiemu, przy którym miałem zaszczyt pracować przez

już 7 listopada 1929 r., co sugeruje, że mógł przyjechać do Warszawy jeszcze z końcem 1929 r. Na dokumencie znajduje się adnotacja, iż „powraca do Sofii do 1/I 30 r.”, zatem na stałe do Warszawy przyjechał najprawdopodobniej w 1930 r. Opuścił natomiast stolicę w okresie między 15 VIII a 15 IX 1933 r. Por.: GBL, Karta rejestracyjna...; „Dziennik Urzędowy Izby Lekarskiej” R. 2, 1931, nr 8 z 1 VIII, s. 281; R. 4, 1933, nr 10 z 1 X, s. 332. Por. także: *Urzędowy spis lekarzy uprawnionych do wykonywania praktyki lekarskiej, lekarzy-dentystów, dyplomowanych farmaceutów oraz aptek w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1931, s. 134; „Almanach Lekarski na rok 1932” (Lwów) R. 1, [1932], s. 411; „Rocznik Lekarski Rzeczypospolitej Polskiej na 1933/1934 rok” R. 1, 1933, s. 890; „Rocznik Lekarski Rzeczypospolitej Polskiej na 1936 rok” R. 2, 1936, s. 1631

⁵⁴ ЦГАС, ф. 802.

⁵⁵ O tłumaczeniach prac Orłowskiego dokonanych przez Mańkowskiego pisał: Z. Klejn, *Polacy na Uniwersytecie...*, s. 196. Mowa o pracach: W. Orłowski, *Patologia i terapia szczegółowa chorób wewnętrznych*, t. 1: *Choroby serca i naczyń krwionośnych*, Warszawa 1933; t. 2, cz. 1: *Choroby narządu oddechowego i śródpiersia*, Warszawa 1934; t. 2, cz. 2: *Choroby opłucnej, gruźlica płuc, choroby śródpiersia*, Warszawa 1938. Wydania bułgarskie w tłumaczeniu Mańkowskiego: В. Орловски, *Специална патология и терапия на вътрешните болести*, преводъ отъ полски подъ редакцията А. Маньковски, [Т. 1]: *Болести на сърцето и на кръвоносните съдове*, София 1935; Т. 2: *Болестите на дихателен апарат и медиастинума*, Ч. 1: *Болести на бронхите, Болести на белите дробове*, София 1936; Т. 2, Ч. 2: *Болести на плеврата, Белодробната туберкулоза, Болести на медиастинума*, София 1939. Szczegółowe informacje o formatach wydawniczych, objętości, nakładzie i cenie publikacji Orłowskiego informował „Bułgarski knigopis” (Sofia) 1942, t. 39, s. 235.

prawie 10 lat jako profesor i wziąć aktywny udział w procesie tworzenia i wzmacniania Bułgarskiego Wydziału Medycyny⁵⁶.

Córka Mańkowskiego, będąc świadkiem jego pracy translatorskiej wspominała:

Ojciec włożył ogromny wysiłek w tłumaczenia tych książek na język bułgarski. „Polska terminologia medyczna nie jest zrozumiała dla każdego inteligentnego Polaka czy Bułgara władającego językiem polskim. Tłumaczenia mógł dokonać tylko lekarz Polak dobrze znający polską terminologię medyczną⁵⁷.

W innym miejscu Maria Mańkowska zanotowała ważny szczegół, związany z kolportażem przetłumaczonych prac:

Po wydrukowaniu książek w języku bułgarskim ojciec poprosił o pomoc polskie społeczeństwo, wynikiem tego była darowizna ze strony Polski w wysokości 75 tysięcy lewa przeznaczona na zakup egzemplarzy tych prac. Ofiarowano je wyróżniającym się i biedniejszym studentom, kończącym studia na Wydziale Medycyny jako pomoc dla bułgarskiej młodzieży. Tuż przed wybuchem wojny Polska ponownie ofiarowała 40 tysięcy lewa na ten sam szczytny cel⁵⁸.

Te informacje zdaje się potwierdzać wzmianka, zamieszczona w tomie *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-bułgarskich 1918-1944*:

22 stycznia 1936 roku na posiedzeniu Podkomisji Polsko-Bułgarskiej Współpracy Intelktualnej [w Warszawie] z udziałem ambasadora Królestwa Bułgarii omawiany był wniosek prof. Mańkowskiego, który jako emeryt tłumaczy dzieła medyczne prof. Orłowskiego (drugą książkę – o drogach oddechowych) i prosi o zakupienie 200 egzemplarzy celem ofiarowania ich Wydziałowi Lekarskiemu w Sofii, ażeby słuchacze tego Wydziału mogli korzystać z tego podręcznika. Członek podkomisji minister Świętosławski wyraził przekonanie, że inicjatywa jest godna poparcia i po wyjściu dzieła z druku należałoby obmyśleć możliwość zakupienia pewnej ilości egzemplarzy. Wspomniano, że prof. Orłowski samorzutnie zrezygnował z honorarium autorskiego, co zebrani przyjęli z uznaniem. Profesorowi Mańkowskiemu odpisano, że po wyjściu dzieła z druku, Ministerstwo rozpatrzy możliwość zakupienia pewnej ilości egzemplarzy⁵⁹.

Mańkowski wywarł znaczący wpływ na rozwój nauk medycznych i wydziałów medycyny zarówno w Odessie, jak i w Sofii. Za swoje zasługi dla nauki bułgarskiej został odznaczony przez cara Borysa III Orderem św. Aleksandra III stopnia. Puniew w swoim tekście na temat Mańkowskiego pisał:

(...) [Mańkowski] jest jednym z przedstawicieli znakomitej plejady rosyjskich lekarzy, uczonych i pedagogów, którzy stając się częścią bułgarskiej nauki, oświaty i kultury

---

⁵⁶ ИГГАС, ф. 802.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-bułgarskich*, t. 1: 1918-1944, oprac. W. Balcarek, T. Dobrijanow [et al.], Wrocław 1982, s. 532.

wnoszą ogromny wkład w szereg dziedzin, z których część nie mogłaby osiągnąć tak wysokiego poziomu do czasu ich pojawienia się w Bułgarii⁶⁰.

O dalszej drodze życiowej emerytowanego profesora tak pisał Zbigniew Klejn:

Mańkowski, będąc jednym z najbardziej wziętych lekarzy w Sofii, poświęcił się odtąd praktyce prywatnej. Nie krył przy tym dezaprobaty wobec przejawów nieuctwa i nonszalancji wielu ówczesnych lekarzy. Licznym pacjentom, którym postawiono błędną diagnozę albo niewłaściwie ich leczono, wręcz uratował życie. W pamięci Bułgarów pozostał, według ówczesnej relacji, jako „wielki uczony, wielki lekarz i wielki człowiek o wielkim miłosiernym sercu, silnej woli i stanowczości”⁶¹.

Aleksander Todorow Mańkowski herbu Jaszczybiec zmarł 20 stycznia 1946 r. we wsi Pewokładene w Bułgarii, gdzie jego rodzina została ewakuowana w związku ze zbombardowaniem mieszkania w Sofii. Został pochowany na cmentarzu w Sofii. Jego grób został w 2010 r. poddany renowacji w ramach programu zrealizowanego przez Polskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe im. Władysława Warneńczyka w Bułgarii.

Il. 12. Grób Julii i Aleksandra Mańkowskich na cmentarzu w Sofii.

Fot. Marek Soroczyński. Źródło: Polskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe w Bułgarii.

Na koniec warto postawić pytanie: jaką świadomość społeczną i narodową mieli na przełomie XIX i XX wieku mieszkający w guberniach chersońskiej, podolskiej, be-sarabskiej i kijowskiej wnukowie i prawnukowie Konrada Mańkowskiego? Czy profesor Aleksander Todorow Mańkowski określał się raczej jako Rosjanin polskiego pochodzenia i był osobą o rosyjskiej świadomości narodowej połączonej z „zakorzenieniem” w tradycjach katolickiej i polskiej? Czy jednak polskość oznaczała świadomość polskiego pochodzenia, związki rodzinne, powiązania rodzinne z Polską?

⁶⁰ <http://russkayagazeta.com/rg/gazeta/fullstory/mankovskij-50/>

⁶¹ Z. Klejn, *Polacy na Uniwersytecie...*, s. 196.

Wiadomo, że w domu Mańkowskich musiała panować żarliwa atmosfera katolicka, skoro żaden z synów Teodora Mańkowskiego, o których nam cokolwiek wiadomo, nie wyrzekł się tego wyznania, a porzucanie obrządku w XIX wieku zdarzało się wielu Polakom, którzy przechodząc na prawosławie lub luteranizm ułatwiali sobie karierę zawodową w Rosji. A może powinniśmy powiedzieć, że Mańkowski był rosyjskim Polakiem z zaawansowanym procesem integracji ze społeczeństwem rosyjskim przy zachowaniu pewnej odrębności kulturowej, przy czym jego polskość należy utożsamiać tylko z przynależnością do Kościoła katolickiego? Być może narodowość stanowiła dla Mańkowskiego w pewnym sensie wartość stałą i ściśle związaną z urodzeniem? Aleksander Mańkowski do 1919 r. związany był z kulturą i nauką rosyjską. Ciągłe kontakty i uczestnictwo w życiu narodu rosyjskiego sprawiły, że rosyjskość stała się ważną częścią świadomości społecznej Mańkowskiego i jego braci. Czy starając się być Polakiem, unikał sytuacji, w której zostałby postawiony przed koniecznością samookreślenia? Czy też był mieszkającym na Ukrainie Polakiem w pełni świadomym faktu, że stanowił część narodu polskiego, która w wyniku zmiany granic znalazła się na obszarze państwa rosyjskiego?

Pytania te, niestety, pozostaną bez odpowiedzi, podobnie jak pytania o świadomość narodową braci profesora, a zwłaszcza brata – Jana/Iwana Wani Mańkowskiego, który napisał po rosyjsku dedykację dla swojej siostry na pamiątkowym zdjęciu z 1914 r. Warto zaznaczyć, że Józefina (ur. 1898 r. na terenie guberni besarabskiej), córka siostry Aleksandra Mańkowskiego, Karoliny, w metryce chrztu sporządzonej w latach 20. w Sofii jako *locus originis* miała wpisaną nieistniejącą od ponad 100 lat Polskę.

Jeżeli chodzi o konsekwentną przynależność rodziny Mańkowskich do Kościoła rzymskokatolickiego to należy wspomnieć, że syn Józefiny Bożyckiej (wnuk siostry Aleksandra Mańkowskiego – Karoliny), bułgarski profesor kardiologii Emanuil Tchakarov (1925-1997) do końca życia bardzo dobrze pamiętał ks. Angelo Giuseppe Roncalliego, przyszłego papieża Jana XXIII (pontyfikat w latach 1958-1963). Roncalli w latach 1925-1935 przebywał w Sofii jako oficjał papieski, a następnie (od 1931 r.) delegat apostolski. W związku z tym, że społeczność katolicka w Sofii nie była liczna, a matka Tchakarova i jej wuj, Aleksander Mańkowski, odznaczali się dużą aktywnością w tej wspólnocie, Roncalli udzielał Emanuilowi chrztu i często gościł w domu Mańkowskich⁶².

A jak określa tożsamość Mańkowskiego literatura przedmiotu? O Mańkowskim jako bułgarskim uczonym pisze się zwłaszcza w Bułgarii⁶³. Z kolei autorzy rosyjscy uważają Mańkowskiego za Rosjanina. Jego nazwisko wymieniają w publikacjach

---

⁶² Matka Emanuila Tchakarova – Józefina z Mańkowskich Bożycka, córka polskiego lekarza z Odessy Stanisława Antoniego Bożyckiego, i jej wuj Aleksander Mańkowski przybyli do Bułgarii z ogarniętej rewolucją bolszewicką Rosji. Natomiast babka Tchakarova – siostra Aleksandra Mańkowskiego – Karolina zmarła w wieku 47 lat (19 IV 1917) w Odessie na tyfus.

⁶³ Zob. np.: Н. Димитрова, Кирил Нешев. *Спомени за Софийския университет*, t. 1, София 1988, s. 21.

o wymownych tytułach: *Rosijskaja akademija nauk – kulturnoje nasledije rossijskoj emigracji 1917-1940* („Rosyjska Akademia Nauk – kulturowa spuścizna rosyjskiej emigracji”) ⁶⁴, *Rossijskaja professura XVIII – naczalo XX ww. Biologičeskie i mediko-biologičeskie nauki* („Rosyjska profesura XVIII – początek XX wieku. Biologiczne i medyczno-biologiczne nauki”) ⁶⁵, *Materiały k istorii russkogo naucznoego zarubieżja. Imiennoj spisok russkogo naucznoego zarubieżja* („Materiały do historii rosyjskiej nauki zagranicą. Imienny wykaz rosyjskiej nauki zagranicą”) ⁶⁶ etc. Wspominany jako Rosjanin był też w jednym z referatów podczas X Kongresu Międzynarodowego Stowarzyszenia Nauczycieli Języka i Literatury Rosyjskiej (Sankt Petersburg 2003 r.), odbywającego się pod hasłem „Russkoje slovo w mirowoj kulturie” („Rosyjskie słowo w światowej kulturze”) ⁶⁷. Do Mańkowskiego przyznają się też autorzy ukraińscy. Wymieniany jest w dziesiątym tomie pracy *Knyha w Ukrajinі. Druha połowyna XIX – poczatok XX st. 1861-1917* („Książka na Ukrainie, II połowa XIX wieku, początek XX wieku”) ⁶⁸ i stanowi przedmiot zainteresowania współczesnych badaczy ukraińskich ⁶⁹. Nieobecność postaci Aleksandra Mańkowskiego w literaturze polskiej (poza krótkimi wzmiankami Zbigniewa Klejna poświęconymi mu jako wybitnemu przedstawicielowi polskiej diaspory w Bułgarii) jest zaskakująca ⁷⁰. Stąd potrzeba przypomnienia postaci Mańkowskiego, a raczej konieczność przedstawienia Aleksandra Mańkowskiego jako wybitnego uczonego o niewątpliwie polskich korzeniach – Polaka z Podola, będącego jednocześnie białym rosyjskim emigrantem w Bułgarii.

⁶⁴ *Российская академия наук – культурное наследие российской эмиграции 1917-1940*, ред. Е. Чельшев, Д. Шаховской, Москва 1994.

⁶⁵ В. Волков, М. Куликова, *Российская профессура XVIII – начало XX вв. Биологические и медико-биологические науки*, Санкт-Петербург 2003.

⁶⁶ Ю. Сухарев, *op. cit.*

⁶⁷ „Русское слово в мировой культуре”. X конгресс Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы (МАПРЯЛ), Санкт-Петербург, 30 июня-5 июля 2003 г.

⁶⁸ *Книга в Україні. Друга половина XIX – початок XX ст. 1861-1917*, т. 10: М, [уклад. С. Й. Петров, С. С. Петров, наук. ред. В. Омельчук], Київ 1893.

⁶⁹ *Наукова бібліотека в сучасному суспільстві. Історія, проблеми, перспективи. До 185-річчя Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. 36 статей*, відп. ред. В. Сминтина, упоряд.: М. Подрезова, О. Суровцева, І. Шепельська, Одеса 2003. Autorki piszą, że w 1998 r. znalazły grób Mańkowskiego w katolickiej części sofijskiego cmentarza.

⁷⁰ Nie wymieniają Aleksandra Mańkowskiego tak ważne polskie słowniki biograficzne lekarzy jak: R. K. Meissner, J. M. Hasik, *Polski wkład w medycynę światową*, Poznań 1989; P. Szarejko, *Słownik lekarzów polskich XIX wieku*, t. 1-6, Warszawa 1991-2001; *Słownik biograficzny polskich nauk medycznych XX wieku*, red. Z. Podgórska-Klawe, t. 1, z. 1-4; t. 2, z. 1-4, 1991-2011.

Aneks

Fragmenty pracy Aleksandra Mańkowskiego pt. *Kratkij otcziet o riezultatach komandirowki w Benderskij ujezd* („Krótki raport o rezultatach podróży służbowej do powiatu benderskiego”)⁷¹.

5-go maja 1893 roku oddelegowany zostałem przez Besarabski Gubernialny Urząd Ziemski do walki z epidemiami cholery i tyfusu i podjęcia działań sanitarnych. Urząd benderski wyznaczył do mego nadzoru wsie: Gura Bycului, Țelița, Speia, Șerpeni, Pugaceni, Delacău, Dubossari Vechi i Corjevo z powodu możliwości przeniesienia do tych wsi cholery z guberni podolskiej. Polecono mi udzielać pomocy medycznej chorym z wymienionych wsi i zapewnić w tych wsiach prawidłowe warunki sanitarne. Wziąwszy ze sobą trochę lekarstw w nieznacznej ilości (z powodu braku wolnej skrzynki-apteczki) w węzełek, objechałem, oprócz wymienionych wiosek, jeszcze wsie: Calfa, Roșcani, Cobuschi Vechi i Cobuschi Nouă.

Z rozmowy z nadzorcą sanitarnym rejonu starałem się dowiedzieć, na ile mieszkańcy są przygotowani na pojawienie się cholery, jak odnoszą się do praktyk sanitarnych i czy wypełniają zalecenia i rady nadzorczy sanitarnego. We wszystkich prawie wsiach otrzymywałem jednakową odpowiedź: że mieszkańcy nie wierzą w cholera, że żadnych środków sanitarnych stosować nie chcą i ani nadzorczy sanitarnego, ani miejscowej policji nie słuchają. Podczas dalszego objazdu innych rejonów w powiecie przekonałem się, że wszystko to jest spowodowane częściowo beczynnością i brakiem zaangażowania samych nadzorców sanitarnych. Ci ostatni – to po większej części duchowni.

Jako niewskazany przykład stosunku nadzorczy sanitarnego do jego obowiązków mogę wymienić duchownego ze wsi Pugaceni, który wszystkie lekarstwa wyjął, buteleczki zniszczył, w metalowej skrzynce zlikwidował wkładki dla buteleczek i zamienił ją na pudełko do tabaki⁷².

Mój węzełek z lekarstwami bardzo szybko opustoszał i prawie we wszystkich wioskach zmuszony byłem odmawiać chorym pomocy, sprawdzałem tylko warunki sanitarne, za co byłem nazwany przez mieszkańców „doftur pi fontyna”⁷³,

Podczas kontroli zwracałem uwagę na stan budynków gospodarskich, dróg i co najważniejsze – studni. Gospodarstwa i drogi w ogólności były zadbane, ale ani jednej studni nie znalazłem, któraby odpowiadała wszystkim wymogom gubernialnej komisji sanitarno-

---

⁷¹ А. Маньковский, *Краткий отчет...* Autor składa podziękowania pracownikom Naukowym Ukraińskiej Biblioteki Narodowej im. Wernadskiego w Kijowie za udostępnienie tego tekstu w formie elektronicznej. Tłumaczenie – Małgorzata Dybcio (Warszawa). Zachowano wyróżnienia jak w oryginale.

⁷² Apteczka „przeciwcholerowa”, typu zaproponowanego przez ziemstwo gubernialne, umieszczana była w metalowej obudowie.

⁷³ W oryg. *дофтуръ пи фонтына* – „doktor od studni”.

-wykonawczej. Przy każdej studni zatrzymywałem się, oglądałem ją wewnątrz i z zewnątrz, wzywałem właściciela, wskazywałem mu i policji braki, które należałoby uzupełnić, zapisywałem imię właściciela studni z zaznaczeniem, czego studni brakuje. Jeśli studnia wydała mi się nieczystą, żądałem, aby zaczerpnięto z niej wody, badałem jej czystość, przejrzystość, sprawdzałem smak i zapach, i jeśli woda była złej jakości, radziłem zamknąć studnię.

Następnie urząd powiatowy poinformował mnie, że z uwagi na pojawienie się epidemii tyfusu brzuszego w wiosce Tomai, mam udać się do 4-go okręgu medycznego gwoili zwalczania tyfusu. Polecono mi zwrócić szczególną uwagę na „dbałość o higienę chorych i ich wyżywienie”, gwoili czego polecono mi zaspokajać potrzeby chorych na tyfus. 22-go maja przybyłem do Comratu i zgłosiłem się do lekarza rejonowego pana Śnitowskiego, aby w porozumieniu z nim ustalić plan radzenia sobie z potrzebami chorych. Poczem obaj, wzięwszy z Comratu mięso, chleb, kaszę i koniak, wyruszyliśmy do wsi Tomai, ażeby na miejscu ostatecznie rozwiązać problemy chorych.

Zamieszkawszy we wsi Tomai, przede wszystkim starałem się poznać chorych, warunki ich życia, warunki materialne i zwyczaje, po to, aby w należyty sposób prowadzić leczenie i żywienie chorych. To było dla mnie dość trudnym, ponieważ ani ja, ani towarzyszący mi felczer Valovą nie znaliśmy języka tureckiego, którym porozumiewa się ludność Tomai.

Zaspokajanie potrzeb chorych zrazu sprawiało pewne trudności: rozdano $1\frac{1}{2}$ puda mięsa chorym i wszystko to na drugi dzień chorzy wyrzucili, gdyż nie chcieli jeść *koromnego*⁷⁴ z powodu postu Piotrowego. Zwracałem się o pomoc do miejscowego duchownego, ale on mi odpowiedział: „Nic nie zdziałacie; *skoromnego* jeść nie będą; ile razy ich namawiałem – nie chcą i już”. Napisałem o tym p. Śnitowskiemu, prosząc o nieprzysyłanie więcej mięsa i ażeby pieniądze, przeznaczone na to, wydał na zakup herbaty i cukru dla chorych. Zamiast koniaku zaproponowałem doktorowi Śnitowskiemu zakup wina dla chorych tu, w Tomai, od jednego z mieszkańców, który na moją prośbę zgodził się odstępować *wymorozki*⁷⁵ (po 2 ruble za wiadro). Dalej potrzeby chorych zaspokajano tak: każdy chory otrzymywał codziennie po 1 funcie białego chleba, po 2 stołowe łyżki kaszy manny tudzież jęczmiennej perłowej, po $\frac{1}{2}$ szklanki wina, po łyżeczce herbaty i po 3 kawałki cukru. Wydawania produktów choremu zaprzestawano wówczas, gdy mógł on iść do pracy w polu (spulchnianie pola kukurydzianego).

Podczas odwiedzania chorych na tyfus starałem się wyjaśnić sobie przyczyny, dla których tyfus przekształcił się w epidemię i utrzymywał tak długo. Przede wszystkim rzucił mi się w oczy fakt, że mieszkańcy Tomai ucierpieli od przeszłorocznego nieurodzaju i że choroby występują wśród najbardziej niebezpiecznych z nich, mieszkających na skraju wsi w ziemiankach. Ziemianki te, z płaskim dachem, składają się z ciemnych sieni i jednej izby z dwoma małymi okienkami; podłogi są z ziemi, dawno niemazane [gliną], ściany wilgotne, często nigdy niebielone wapnem i pokryte pleśnią. Odzież bardzo zła – prawie łachmany; dzieci – po kilkoro, małe, mniejsze, najmniejsze. Jedzenie – surowy kwas z niedopieczonym chlebem kukurydzianym. Oto warunki, które, moim zdaniem, sprzyjały zachorowaniom na tyfus. Przekaznikiem zarazy, a być może i źródłem, była, moim zdaniem, woda ze studni. Pytałem chorych, skąd brali wodę do picia i za każdą razą okazywało się, że mieszkańcy paru sąsiadujących domów brali wodę z tej samej studni.

⁷⁴ Ros. *скоромное* – dania niepostne.

⁷⁵ Ros. *выморозки* – rodzaj napoju alkoholowego, uzyskiwany z winogron i osiagający wysoką zawartość alkoholu poprzez zamrażanie i usuwanie wchodzącej w jego skład wody.

Pod koniec 4-ego tygodnia mojego pobytu w Tomai chwyciły mnie dreszcze, a następnie musiałem wyjechać do Bender, wezwany urzędowym telegramem.

(...) władze zdecydowały, że dadzą mi za zadanie „objazd razem z pełnomocnikiem władz części sanitarnej m. Estco wszystkich naddniestrzańskich wiosek 1-go rejonu”, aby przekonać się osobiście, że tam nie ma żadnych zachorowań na choroby przewodu pokarmowego, a szczególnie cholery, (...). Tą razą otrzymałem od władz dość zapelnioną apteczkę, przeznaczoną specjalnie dla czasowego personelu. Objechaliśmy wsie: Calfa, Rościani, Gura Bycului, Telița, Speia, Pugaceni, i ze Spiei szybko donieśliśmy władzom, że mieszkańcy bardzo potrzebują żywności.

Z powodu tego, że we wsi Șerpeni ludzie niechętnie leczyli się w czasie cholery, przeto starałem się pokazać mieszkańcom Corjevo, że w czasie cholery „nie trują, a leczą”. Ponieważ we wsi Corjevo więcej chorych nie było, to objechałem Dubossari i Delacău, i wróciłem do urzędu. W czasie tej podróży po wsiach 1-go rejonu widziałem wszystkie apteczki zapelnione, studnie doprowadzone do należytego porządku, ludzi gotowych i nawet podejmujących pewne starania gwoili zabezpieczenia się przed cholera. Tak na przykład: mieszkańcy sąsiadujących ze wsią Șerpeni wsi Spieia i Pugaceni nie dopuszczali do siebie nikogo z Șerpeni i sami tam nie jeździli. Oprócz tego, wszystkie graniczące wsie, wiedząc, że do Șerpeni cholera przynieśli burłacy, nie pozwalali im zbliżyć się do brzegu, i dla tego sformowali w każdej wsi straż brzegową. Te działania władze wiejskie przedsięwzięły z własnej inicjatywy. Usłyszawszy o tych sposobach, wahałem się, czy je poprzeć, czy zakazać, i postanowiłem poinformować o tem władze.

Bibliografia:

I. Prace Aleksandra Mańkowskiego

a) publikacje zwarte:

Маньковский А., *К микрофизиологии поджелудочной железы*, Киев 1899.

Маньковский А., *К микрофизиологии поджелудочной железы. Значение островов Langerhansa. Из Лаборатории общ. патологии проф. В. В. Подвысоцкого при Ун-те св. Владимира*, Киев 1900.

Маньковский А., *К вопросу об одновременном поражении прямой кишки раком и бугорчаткой*, Санкт-Петербург 1902.

Маньковский А., *К казуистике так называемых врожденных угодств центральной нервной системы. Два случая отсутствия головного и спинного мозга у человеческого зародыша: I – случай полного отсутствия головного и спинного мозга – апенсепhalie; II – случай полного отсутствия спинного мозга и неполного отсутствия головного – pseuđencephalia*, Одесса 1910.

Маньковский А., *Краткий отчет о состоянии и деятельности кафедры гистологии и эмбриологии за 1913 год*, Одесса 1913.

Маньковски А., Владимир Валерьянович Подвысоцкий (Биографический очерк), Одесса 1914.

Маньковски А., Инсулините в осветление на микрофизиологичните данни за строежа и функцията на островите на Langerhans в панкреаса, Годишник на Софийския университет, Медицински факултет, София 1927.

b) artykuły:

Mankowski A., *Bemerkung zu dem Aufsatz von Dr. G. N. Durdufi: „Die Asphyxie als Cardio-tonicum”*, „Archiv für experimentelle Pathologie und Pharmacologie” 1899.

Mankowski A., *Ein Verfahren zum Sschnellen und leichten Unterscheiden von Kulturen des Typhusbacillus von Bacterium coli*, „Centralblatt für Bacteriologie” 1900, Bd. 27.

Mankowski A., *Ein neues Nährsubstrat zur Isolierung von Typhusbacillen und des Bacterium coli commune*, „Centralblatt für Bacteriologie” 1900, Bd. 27.

Mankowski A., *Quelques données nouvelles sur la physiologie du pancréas*, [w:] *Сообщ. на Междунар. съездъ въ Парижъ*, [b.m.] 1900.

Mankowski A., *Zur Frage der Doppelmissbildungen*, „Waldeyers Archiv” 1901.

Маньковский А., *Краткий отчет о результатах командировки в Бендерский уезд*, [w:] *Врачебная хроника Бессарабской губернии*, Киев 1893.

Маньковский А., *Медицинскій отчетъ по Бендерскому уѣбду за 1895-й годъ*, „Отчсты и смѣты Бендерскаго земства за 1896 г.” 1896.

Маньковский А., *Об оживляющем дѣйствии вытяжки из надпочечников при обмирании во время хлороформного наркоза (Эксперим. исследование)*, „Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии” 1897, т. 4, вып. 9.

Маньковский А., *Простейшие способы добывания надпочечниковой вытяжки и ее действие на организм животных*, „Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии” 1898, т. 5, вып. 3.

Маньковский А., *Удобнейшая формочка для заливки в парафин объектов, подлежащих резанию на микротоме*, Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии” 1898, т. 5, вып. 4.

Маньковский А., *К вопросу об изменениях в центральной нервной системе, обнаруживаемых способом Nissl’я при остром и хроническом отравлении животных морфием*, „Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии” 1898, т. 6, вып. 1 (równolegle w „Русский врач” 1902, № 1).

Маньковский А., Ноткин И., *Случай ошибочного распознавания туберкулеза почек вследствие нахождения бацилл. смегмы в моче*, „Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии” 1898, т. 6, вып. 6.

Маньковский А., *Современное состояние вопроса о бациллах смегмы и способах отличительного распознавания их от туберкулезных палочек*, „Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии” 1899, т. 7, вып. 4.

Маньковский А., *Способ легкого и скорого отличительного распознавания культур тифозных бактерий от культур bact. coll. commune*, „Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии” 1899, т. 8, вып. 4.

Маньковский А., *Новая питательная среда для изолирования и дифференциальной диагностики тифозных бактерий и b. coli commune*, „Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии” 1899, т. 8, вып. 4.

Маньковский А., *К микрофизиологии поджелудочной железы. Значение острововъ Langerhans’a*, „Университетскія Извѣстия” 1900.

Маньковский А., *О способе наложения постоянного свища поджелудочной железы у собак. Доложено в заседании 9 дек. 1900 г. (С демонстрацией животного и патолого-анатомич. препарата)*, „Труды Общества киевских врачей” 1901, т. 6, вып. 1.

Маньковский А., *К вопросу о клеточных ядах (цитотоксынах). Тиреотоксыны*, „Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии” 1902, т. 14, вып. 1 (równoległe w „Русский врач” 1902, № 6).

с) tłumaczenia:

Орловски В., *Специална патология и терапия на вътрешните болести*, преводъ отъ полски подъ редакцията А. Маньковски, [Т. 1]: *Болести на сърцето и на кръвоносните съдове*, София 1935.

Орловски В., *Специална патология и терапия на вътрешните болести*, преводъ отъ полски подъ редакцията А. Маньковски, Т. 2: *Болестите на дихателен апарат и медиастинаума*, Ч. 1: *Болести на бронхите, Болести на белите дробове*, София 1936.

Орловски В., *Специална патология и терапия на вътрешните болести*, преводъ отъ полски подъ редакцията А. Маньковски, Т. 2: *Болестите на дихателен апарат и медиастинаума*, Ч. 2: *Болести на плеврата, Белодробната туберкулоза, Болести на медиастинаума*, София 1939.

II. Archiwalia:

Государственный Архив Одесской Области, Одесса (ГАОО):

ф. 42, оп. 3, спр. 7795.

ф. 45, оп. 5, спр. 8298, 8299.

Национальный Архив Республики Молдова, Кишинэу (НАРМ):

ф. 1862, оп. 25, спр. 615.

Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург (РГИА):

ф. 400, оп. 9, спр. 28225.

ф. 400, оп. 12, спр. 25689.

ф. 733, оп. 150, спр. 1363.

ф. 733, оп. 151, спр. 201.

ф. 733, оп. 226, спр. 289.

ф. 1349, оп. 1, спр. 2683.

Центральный государственный архив, София (ЦГАС):

ф. 802.

Центральный державний історичний архів України, Київ (ЦДІАУК):

ф. 385, оп. 1, ч. 3, спр. 2527, 2529.

Główna Biblioteka Lekarska w Warszawie (GBL), Dział Zbiorów Specjalnych

Akta osobowe, Aleksander Mańkowski, Karta rejestracyjna Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej [Aleksandra Mańkowskiego], 29 XI 1929.

III. Źródła drukowane:

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-bułgarskich, t. 1: 1918-1944, oprac. W. Balcarek, T. Dobrijanow [et al.], Wrocław 1982.

Urzędowy spis lekarzy uprawnionych do wykonywania praktyki lekarskiej, lekarzy-dentystów, dyplomowanych farmaceutów oraz aptek w Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1931.

Революционное гнездо. Из истории Новороссийского университета. Дело ректора Занчевского и проректора Васьковского, Санкт-Петербург 1909.

IV. Wspomnienia i pamiątki:

Димитрова Н., Кирил Нешев. *Спомени за Софийския университет*, t. 1, София 1988.
Добролюбский К., *Одесский университет за 75 лет (1865-1940)*, Одесса 1940.

V. Czasopisma:

„Almanach Lekarski na rok [...]” 1932.

„Bulgarski knigopis” (Sofia) 1942, t. 39.

„Dziennik Urzędowy Izby Lekarskiej” 1931, 1933.

„Rocznik Lekarski Rzeczypospolitej Polskiej na [...] rok” 1933, 1936.

„Истна” 1946.

„Лекарски преглед” 1946.

„Русские ведомости” 1917.

„Русское слово” 1917.

VI. Opracowania:

Klejn Z., Aleksander Mańkowski, [w:] *Encyklopedia polskiej emigracji i polonii*, red. K. Dopierała, t. 3, Toruń 2004.

Klejn Z., *Polacy na Uniwersytecie Sofijskim*, „Mazowieckie Studia Historyczne” 2000, nr 1-2, s. 187-192.

Radziwonowicz T., *Polacy w armii rosyjskiej (1874-1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. 30, s. 209-226.

Sikorska-Kulesza J., *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX w.*, Pruszków 1995.

Stawecki P., *Rodowód i struktura społeczna korpusu oficerskiego drugiej Rzeczypospolitej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 23, 1981, s. 231-235.

Алманах на Софийския университет 1888-1928. Кратка история на университета с животописни и книгописни сведения за преподавателите и асистентите, от основаването на Висшето училище насам, София 1940.

Васильев К., *К 130-летию Александра Александровича Богомольца (1881-1946)*, „Одесский медицинский журнал” 2011, № 4 (126), s. 62.

Волков В., Куликова М., *Российская профессура XVIII – начало XX вв. Биологические и медико-биологические науки*, Санкт-Петербург 2003.

- Книга в Україні. Друга половина XIX – початок XX ст. 1861-1917*, т. 10: М, [уклад. С. Й. Петров, С. С. Петров, наук. ред. В. Омельчук], Київ 1893.
- Маньковски А. Э., *Стипендиат Бендерского уезда профессор медицины Александр Маньковски (1868-1946)*, „*Analecta catholica*” (Chişinău) 2012, vol. 5-6, s. 421-446.
- Маньковски А. Э., Котелко С., *Одиссея доктора Маньковского*, „Одесский альманах «Дерибасовская-Ришельевская»” 2012, № 50, s. 67-83, [on-line:] http://www.odessitc-lub.org/reading_room/mankovski/alm50_page67-83.php, odczyt: 20 XII 2013.
- Наукова бібліотека в сучасному суспільстві. Історія, проблеми, перспективи. До 185-річчя Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Зб. статей*, відп. ред. В. Сминтина, упоряд.: М. Подрезова, О. Суровцева, І. Шепельська, Одесса 2003.
- Проф. Александр Федорович Маньковский, [on-line:] <http://russkayagazeta.com/rg/gazeta/fullstory/msu-1>, odczyt: 20 XII 2013.
- Проф. Александр Федорович Маньковский, [on-line:] <http://russkayagazeta.com/rg/gazeta/fullstory/mankovskij-50>, odczyt: 20 XII 2013.
- Профессора Одесского (Новороссийского) университета*, ред. В. А. Смытына, т. 3, Одесса 2000.
- Российская академия наук – культурное наследие российской эмиграции 1917-1940*, ред. Е. Чельшев, Д. Шаховской, Москва 1994.
- Спасов Л., *Русские ученые – белоэмигранты в Болгарии*, „*Bulgarian Historical Review*” 1992, № 4.
- Сухарев Ю., *Материалы к истории русского научного зарубежья. Именной список русского научного зарубежья*, Москва 2002.
- Хаджийолов А., *Професор Маньковски като учен и човек*, „*Лекарски преглед*” 1946, Кн. 4, s. 59.

Анджей Эмерик Маньковский, Александр Федорович Маньковский (1868-1946). Поляк с Подолья, русский белоэмигрант в Болгарии, основатель Института гистологии и эмбриологии Софийского университета

Биографический очерк, посвященный А. Ф. Маньковскому (1868-1946) повествует о жизнедеятельности многолетнего преподавателя Софийского университета и переводчика польской медицинской литературы на болгарский язык, но при этом малоизвестного выдающегося русского ученого, поляка по происхождению.

Александр Федорович Маньковский был выходцем из благородной польской семьи герба Ястшембец проживавшей на Подолье. Воспитывался он в скромных материальных условиях на границе теперешних украинских и молдавских земель. Для поступления в университет воспользовался стипендией властей Бендерского уезда Бессарабской губернии. Вопреки трудностям связанным с его римско-католическим вероисповеданием довольно высоко поднялся по карьерной лестнице. Однако, его многочисленные братья – также не перешедшие на православие – вероятно, по семейным обстоятельствам довольствовались бесплатным образованием в юнкерских училищах и служили в подофицерских чинах в российской армии.

В 1894-1902 гг. был преподавателем в Университете св. Владимира в Киеве, в 1902-1919 гг. – Новороссийского университета в Одессе. После революционных событий

на Украине эмигрировал из Одессы и поселился в Болгарии. В 1920-1929 гг. был профессором Софийского университета. В конце 20-х и начале 30-х XX в. основал там же кафедру гистологии и эмбриологии. В 1931-1933 гг. Александр Маньковский работал в клинике проф. Витольда Орловского в Варшаве. Живя в Болгарии, он поддерживал дружеские отношения с апостольским нунцием, архиепископом Анджело Джужеппе Ронкалли, будущим Св. папой Иоанном XXIII.

Маньковский скончался в Болгарии в 1946 г. В 2010 г. его могила была реконструирована в рамках программы, реализуемой Польским культурно-просветительским обществом в Болгарии.

Ключевые слова: Александр Маньковский, история медицины, Бендеры, Бендерский уезд, Бессарабия, Подольская губерния, Российская империя, Польша, поляки в Российской империи, Киевский университет Святого Владимира, Новороссийский университет (Одесса), Софийский университет (Болгария), адреналин.

Andrzej Emeryk Mańkowski, Aleksander Todorow Mańkowski (1868-1946). A Pole from Podolia, a white Russian emigrant in Bulgaria, the creator of the Institute of Histology and Embriology at the University of Sophia

The biographical sketch devoted to Aleksander Mańkowski (1868-1946) presents and recalls the relatively less-known figure of a distinguished scientist of Polish origin, a Russian scholar, a many-year lecturer at the University of Sophia and a translator of specialist literature in the field of medicine into Bulgarian. He derived from a Podolia noble family with the Jastrzębiec coat of arms. He grew up in the Ukrainian-Moldovan borderland in relatively humble financial conditions. In order to start his university studies he took advantage of a scholarship awarded by the Bender powiat in the Bessarabian Governorate. As a person of a Roman Catholic faith, he experienced difficulties in advancing in his academic career. His numerous brothers, who like himself did not succumb to the temptation of converting into the Orthodox faith, achieved their education in schools for cadets, probably due to the material situation of their family. They served in the tsarist army as non-commissioned officers. Mańkowski lectured at the St. Volodymyr University in Kiev in 1894-1902; he was a professor at the New Russian University in Odessa in 1902-1919. In 1919 he made his way by sea away from Odessa in the Ukraine which was in revolutionary turmoil and settled in Bulgaria. In 1920-1929 he was a professor at the University of Sophia. He established the department of Histology and Embriology at the latter university; in 1930-1933 he worked at Prof. Witold Orłowski's clinic in Warsaw. He maintained close contacts with the apostolic nuncio in Bulgaria – the archbishop Angelo Giuseppe Roncalli – the later Holy Pope John XXIII. He died in Bulgaria in 1946. His tomb was renovated in 2010 as a part of a programme conducted by the Polish Cultural and Educational Association in Bulgaria.

Key words: Aleksander Mańkowski, the history of medicine, Bendery, the Bender powiat, Bessarabia, the Podolian Governorate, the Russian Empire, Poland, Poles in the Russian Empire, the St. Volodymyr University in Kiev, the New Russian University (Odessa), the University of Sophia (Bulgaria), adrenaline